«8D02209-Шығыстану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін Морякова Малика Темирхановнаның «Түрік тарихнамасындағы Орталық Азия түркітілдес көшпенділерінің мәдени дәстүрлері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста қарастырылып отырған «дәстүр» ұғымының әлеуметтік пен гуманитарлық зерттеудің объектісі, сонымен бірге нысаны ретіндегі мазмұндық ауқымы мен мағыналық өрісі (семантикасы) мейлінше кең әрі бірнеше бағыттарды қамтитындығы ерекше ескерілді. XX ғасырдан бері орныққан түрік тарихнамасындағы Орталық Азияның қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен және біраз бөлігі көшпелі тіршілік кешкен өзбек сынды байырғы көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне ғана қатысты ғылыми мәселелер зерттелінеді. «Мәдени дәстүр» категориясы кез келген этностың материалдық және материалдық емес саладағы сан ғасырлық ұрпақаралық-этникалық іс-тәжірибесін білдіреді. Бұл зерттеуде «этникалық дәстүр» және осы терминнің синонимі болып табылатын «ұлттық дәстүр» ұғымдары да қолданылады. Зерттеуде аталмыш тақырып шартты түрде «ұлттық» және «иммигранттық» түрік тарихнамасы деп көрсетілген екі бағытта қарастырылады.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Зерттеліп отырған тақырыпты екі аспектіде қарастыруға болады. Біріншіден, бұл тарихнамалық аспект – түрік ғылымының қазіргі жағдайын, деңгейін ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарын, өзекті ғылыми мәселелерін көруге мүмкіндік береді. Екіншіден, қазіргі уақытта бір өзекті мәселе – Түркі әлемінің ортақ тарихын жазу. Сол үшін Түркияда, Қазақстанда, Өзбекстанда, Әзірбайжанда және басқа түркі мемлекеттерінде осы бағытта жұмыстар жүргізіледі. Осы түркі елдеріндегі тарих, тарихнамалық мәселелерді білу қажеттілігі туындайды. Бұл зерттеушілердің ұстанымдарын классификациялауға жәрдемдеседі. Мәдени дәстүрлерді (әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, дін мен тіл және т.б.) зерттеу халықтың этногенезі мен этникалық тарихына байланысты ғылыми мәселелерді шешуге септігін тигізеді, өйткені сол мәдени дәстүрлер этностың ұлтаралық байланыстарын көрсетеді.

Зерттеу жұмысының нысаны: түрік тарихнамасындағы Орталық Азиядағы түркітілдес көшпелі халықтарының мәдени дәстүрі мәселелері.

Зерттеу пәні: аталған мәселенің тарихнамадағы түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлерінің негізгі зерттеу кезеңдері, бағыттары, нәтижелері, ерекшеліктері.

Диссертацияның мақсаты мен міндеттері. Диссертацияның мақсаты – республикалық кезеңдегі түрік тарихнамасындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеуді ұйымдастыру ісін, кадрлар мәселені зерттеу барысын, нәтижелерін және осы тақырыпқа байланысты орныққан тарихнамалық үдерістің негізгі кезеңдерін талдау. Осы мақсатты

жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттер орындалады:

1. XX ғасырдың 20-жылдарындағы түрік тарих ғылымының, шығыстанудың іргелі салаларының бірі ретіндегі дамуының басты факторлары – инфрақұрылым (институционалдық негіздері), саяси-идеологиялық платформа және методологиялық ұстанымдар сынды мәселелерді талдау;

2. Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеудегі «Türk Tarih Kurumu» – Түрік тарих қоғамының (әрі қарай – ТТҚ) орны мен рөлін саралау;

3. Мәселенің тарихнамасындағы «ұлттық» және «иммигранттық» ғылыми-зерттеу бағыттарының орны мен үлесін ғылыми негіздеп айқындау;

4. XX ғасырдың екінші жартысында түрік және шетелдік қазақ ғалымдарының ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізудің барысының, нәтижелерінің және ерекшеліктерінің аналитикалық сипаттамаларын жасау;

5. XX ғасырдың 90-жылдарынан бергі қазіргі түрік тарихнамасындағы мәдени дәстүр мәселесінің зерттелуі және оның нәтижелеріне талдау жүргізу.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Диссертациялық зерттеу тақырыбына байланысты бұған дейін жарық көрген тарихнамалық еңбектерді келесі топтарға жіктеуге болады: 1) түрік тарих қоғамының ғылыми қызметін зерттеуге арналған; 2) М.К. Ататүрік кезіндегі Түркиядағы тарих, шығыстану, этнология, археология сияқты ғылымдардың дамуына әсер еткен факторларды зерттейтін еңбектер: мысалы, ресей-советтік ғалымдарының еңбектері және т.б.; 3) Теориялық-методологиялық мәселелерін зерделеген зерттеулер. Бұл еңбектерде тарих ғылымының онтологиялық (тарихи ақиқаттың болмыс-бітімі жөніндегі зерделеулер), эпистемологиялық (тарихи таным мәселелері) және логикалық (ең алдымен категориялық-ұғымдық аппараты, құрылымы) сынды өзекті мәселелер қарастырылады; 4) Орталық Азияның ертедегі көшпелі тіршілік кешкен түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлерін әр қырынан зерттелген басылымдар құрайды. Яғни көшпелі халықтарға да байланысты тарихи, этнографиялық, демографиялық мәліметтер қамтылған еңбектер.

Жұмыстың деректік негізі. Орталық Азиядағы түркітілдес көшпелі халықтардың мәдени дәстүрлері мәселелерінің әртүрлі аспектілеріне арналған түрік зерттеушілерінің еңбектері зерттелінеді. Бірінші кезекте, тақырыптың әлеуметтік-мәдени, осыдан туындайтын нысандық табиғатына байланысты этнографиялық зерттеулер қарастырылады. Бұл еңбектерде көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеттің ерекшеліктері айқын көрініс тапқан этнографиялық материалдар зерттелінді. Осы ғылыми бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың ішінде Әбділқадір Инан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған, Мұстафа Қалқан, Мұстафа Кафалы, Ибраһим Кафесоғлу, Ілияс Кемәлоғлу, Ахмет Қанлыдере және осы құралыптас сынды зерттеушілердің есімдерін ерекше атаған жөн. Екіншіден, диссертациялық зерттеу барысында өзіндік тарихнамалық дерек ретінде ТТҚ-ның өкілдері мен қызметкерлері құрастырған есептер мен баяндамаларды, сонымен қатар олар жазған мақалалар мен кітаптар пайдаланылды. Тақырыпқа байланысты жұмыстарын жазған түрік ғалымдарының басым көпшілігі М.К. Ататүрікпен байланыста

болды және ТТҚ-ның ғылыми қызметіне, сондай-ақ республиканың тұңғыш президенті тұсында орын алған қоғамдық әрі саяси оқиғаларға тікелей қатысты. Олардың мақалалары, естеліктері және аталмыш қоғамға байланысты баяндамалары – өте маңызды әрі құнды деректер корпусы. Үшіншіден, Татарстан Республикасының Ұлттық архиві (Қазан қ.), Ресей мемлекеттік әскери архиві (Мәскеу қ.), Башқұртстан Республикасының Орталық мемлекеттік тарихи архиві (Уфа қ.), Топкапы сарайы музейінің архиві (Ыстанбұл қ.), Османлы архив (Ыстанбұл қ.) және т.б. сияқты архивтердің қорларынан материалдар пайдаланылды. Төртіншіден, бұл диссертациялық жұмыста деректік негіз ретінде түрік зерттеушілерінің тақырыптың кейбір аспектілерін ашатын естеліктері пайдаланылды. Мысалы: Халифа Алтайдың «Естеліктерім» атты еңбегі, Хикмет Танйудың «Türk Bilgini Profesör Abdülkadir İnan'ın Hayatı» («Түрік ғалымы, профессор Әбділқадір Инанның өмір жолы») мақаласы, Әбдірахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты өмірбаяндық форматта жазылған еңбегі, және т.б. Қосымша деректер ретінде диссертациялық жұмыста қазақ, ресей және батыс зерттеушілерінің бұл тақырыпқа тікелей қатысы бар немесе осы мәселенің кейбір қырларын қозғайтын еңбектері де тиістісінше мол пайдаланылды.

Диссертациялық жұмыстың географиялық ауқымы негізінен қазір қазақтар, түрікмендер, қарақалпақтар және қырғыздар тұратын, ал ежелгі дәуірде және орта ғасырлар кезеңінде көшпелі түркі халықтары (көне түріктер, қимақтар, қыпшақтар, оғыздар және т.б.) мекендеген Орталық Азияны, яғни Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан, Моңғолия, Шығыс Түркістан (Шыңжан) аймақтарын қамтиды.

Тақырыптың хронологиялық шеңбері. Бірінші кезең – XX ғасырдың 20–40 жж. бірінші жартысы, яғни түрік ғылымының, түрік тарихнамасының қалыптасуы, «ұлттық» және «иммигранттық» бағыттарының, ғылыми методологияның қалыптасуы. Екінші кезең – XX ғасырдың 40-жж. екінші жартысынан – 80-жылдарының аяғына дейін. «Қазақ»-түрік тарихнамасының шеңберінде қазақ этнографиясына арналған бағыттың қалыптасуы. Түрік зерттеушілері қазақтар туралы жаза бастады; қазақ тіліне, қазақ этнографиясына арналған еңбектер пайда болды. Үшінші кезең – XX ғасырдың 90-ж. қазіргі кезеңге дейін. 1980 жылдан кейінгі уақытта Түркиядағы шығыстану саласындағы ғылыми жұмыстарының нысандарының проблемалық-тақырыптық диапазоны одан әрі кеңейді. Сол кезеңде түрік және қазақ зерттеушілері арасында өзара ынтымақтастық басталды.

Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық (әдіснамалық) негізі. Диссертациялық жұмыстың методологиялық негізін шығыстану және этнология ғылымдарында жасақталған «тарихнама», «мәдениет» және «мәдени дәстүрлер» ұғымдары құрайды. Сонымен қатар деректік негізі болып табылатын тиісті материалдарды камералық өңдеу, проблемалық-тақырыптық және хронологиялық топтау (диахрондық әдіс) принциптеріне негізделген типологиялық жіктеме атқарылды. *Текстологиялық әдіс-тәсіл:* зерттеушілердің Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған еңбектердегі, сондай-ақ ТТҚ-ның қызметіне қатысқан

тұлғалардың есептері мен естеліктеріндегі, баяндамаларындағы тарихи контекстін және көзқарастарын анықтауға мүмкіндік береді. *Контекстілік әдіс:* зерттеушілер мен тарихи тұлғалардың ұстанымдарына әсер еткен сан алуан факторларды айқындауды көздейді. *Диахрондық әдіс:* белгілі бір үрдістің (құбылыстың, пәннің) хронологиялық кезеңде өзгеруі (мысалы, түрік тарихнамасының 1920 – қазіргі уақытқа дейінгі өзгеруі). *Салыстырмалы-тарихи:* жалпы шетелдік және отандық тарихнамада көшпелілерді зерттеу кезінде туындаған пікірталастар басынан бастап нақты, тарихты түсіндіру мәселесімен байланысты болды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеуде төмендегідей мәселелер тұңғыш рет жан-жақты, дәйекті және жүйелі қарастырылды:

– XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап (түрік тарихнамасының «Ататүрік дәуірі») түркітілдес халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты түрік тарихнамасының инфрақұрылымы, сондай-ақ ғылыми және саяси-идеологиялық негіздері айқындалды;

– түрік тарихнамасының дамуына әсер еткен негізгі факторлар (әскери, саяси, ғылыми, идеологиялық) анықталды;

– Түрік тарих қоғамының Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері жөніндегі түрік тарихнамасының қалыптасуындағы рөлі мен маңызы көрсетілді;

– түрік тарихнамасының «ұлттық» және «иммигранттық» бағыттары олардың өзара айырмашылықтары негізінде зерттелінді;

– республикалық кезеңдегі түрік тарихнамасының дамуына елеулі үлес қосқан түрік зерттеушілерінің ғылыми әрі өмір жолы қарастырылды;

– XX ғасырдың 20-жылдары – XXI ғасырдың алғашқы ширегі аралығындағы түрік тарихнамасының дамуының негізгі кезеңдері және олардың мазмұны мен ерекшеліктері айқындалды;

– түрік тарихнамасының қазіргі жағдайы мен өзгешеліктері талданды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– түркі халықтарының (соның ішінде көшпелі түркілерінің) мәдени дәстүрлері жөніндегі түрік тарихнамасы түрік тарих ғылымының іргелі бағыттарының бірі ретінде XX ғасырдың 20–30 жылдары кезеңінде қалыптасты;

– түрік тарихнамасындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері бағытының қалыптасуына келесі факторлар әсер етті. Сонымен бірге бұл тарихи үрдісте идеологиялық фактордың да маңызды болғандығын айта кету жөн;

– түрік тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл түрік мемлекеті атқарды. Аталмыш кезеңде Түркияда тұңғыш президент Мұстафа Кемал Ататүріктің бастамасымен жүргізілген бірқатар реформалардың барысында мемлекеттік билік тарих ғылымының ұйымдастырушылық, құқықтық және материалдық негіздерін қалады;

– әлеуметтік-саяси және идеологиялық сипаттағы әртүрлі себептерден көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеуде түрік

тарихнамасында екі негізгі бағыт қалыптасты. Біріншісі – «ұлттық» түрік, ал екіншісі – «имигранттық» түрік тарихнамасы. Бұл екі бағыттың арасында шығу тегі, қалыптасу ерекшеліктері, зерттеулердің ғылыми идеологиялық бағдарлылығы, ғылыми көзқарастары және хронологиялық «мамандану» сияқты айырмашылықтар байқалады;

– түрік тарих ғылымының түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеу жөніндегі тарихнамасын үш кезеңге бөлуге болады: а) XX ғасырдың 20–30 жылдары – түрік тарих ғылымындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері жөніндегі тарихнаманың ғылыми, идеологиялық, сондай-ақ ұйымдастырушылық тұрғыдан қалыптасу кезеңі; б) XX ғасырдың 40–80 жылдарының аяқ шені – аталмыш тақырыптағы түрік тарихнамасының бұдан әрі дамуы; в) түрік тарихнамасының 1991 жылдан кейінгі кезеңі тақырыптық ауқымының кеңеюмен, сондай-ақ Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы ғалымдарының арасындағы тікелей өзара ынтымақтасудың нығаюмен ерекшеленеді.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу нәтижелері түркітілдес халықтардың тарихына арналған жалпылама ғылыми еңбектерді дайындау барысында дерек ретінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, олар көшпелі қоғамдардың тарихи дамуы, дәстүрі мен мәдениетін зерделеуде әдіснамалық және мазмұндық тұрғыдан маңызды материал ретінде қарастырылады. Зерттеу материалдары ғылыми жарияланымдарды әзірлеуде де, оқу курстары мен арнайы пәндерді құрастыруда да практикалық маңызға ие. Тарих, шығыстану және түркітану салалары бойынша оқу және анықтамалық басылымдармен қатар, этнография, этнология, мәдени (әлеуметтік) антропология, түркі филологиясы, археология және басқа да сабақтас пәндер аясында пайдалануға ұсынылады.

Қорытынды. Қазіргі уақытта түрік тарихнамасында бірқатар мәселелерге көңіл бөлінеді. Ең алдымен, көшпелі түркі халықтарының этногенезі мен этникалық тарихы жөнінде айтқанда, түрік халқының этнос ретінде қалыптасуында маңызды рөл ойнаған түркі халықтарының, әсіресе оғыздар мен қыпшақтардың, сондай-ақ қарлұқтардың тарихи миграциялары талданады. Түрік тарихнамасында Орталық Азия халықтары, соның ішінде көшпелі түркі халықтарының дін мен наным-сенімдер мәселесіне байланысты аспектілерге де ерекше көңіл бөлінеді. Осы ретте түрік ғалымдарының, әсіресе, әдет-ғұрыптар мен жосын-жоралғылар жүйесінің іргелі компоненттері болып табылатын ежелгі наным-сенімдерді (мысалы, бақсылық сынды) зерделеуге айрықша ден қоятындықтары назар аударады. Сонымен бірге мұсылман дініндегі әртүрлі ағымдардың ішіндегі ортақ құбылыстар мен ерекшеліктері мәселесі де көп зерттелетін ғылыми бағытқа жатады. Сонымен Орталық Азиялық түркітілдес көшпелі халықтардың мәдени дәстүріне арналған түрік тарихнамасының барысы мен нәтижесін саралау отандық шығыстану ғылымының іргелі бағыттарының бірі де, бірегейі болып табылатын осы саладағы түрік ғалымдары жинақтаған сан жылдық іс-тәжірибенің танымдық тағылымының ғылыми жағынан да, практикалық тұрғыдан да айрықша маңызын айғақтайды.